

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/073-082

УДК (UDC) 930.1 : 323.25+316.485.26

**THE CONCEPT OF “TERROR BY FAMINE” BY ROBERT CONQUEST
IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR**

Sergey Borzov***Abstract**

The purpose of the study is to identify the historical origin of the term “terror by famine”, its synonymous evolution, conceptual and categorical design and use by R. Conquest in covering the causal circumstances of the Holodomor, as well as the scientific authorship of the term. The methodology consists of basic principles of research (historicism, objectivity), specific scientific and historical methods (problem-chronological, critical analysis of sources, comparative, retrospective). A systematic approach is a combination of the principle of historicism and a comprehensive analysis of historiographical sources to determine the role and place of the concept of “terror by famine” in the study of the causes, circumstances and consequences of the Holodomor.

Scientific novelty is determined by the author’s formulation of the problem, i.e. for the first time the concept and phenomenon of “terror by famine”, which the American scientist used in his works, became the subject of in-depth historiographical study. Conclusions. It has been scientifically proven that the linguistic and historical semantic combination of the terms “terror” and “famine” originated in the late 1940s and early 1950s. Their first interpreters distinguished Stalin’s political repression (classical terror) from famine terror as a method of governing society. This interpretation is recorded in the works of M. Mishchenko and D. Solovei.

The circumstances of the spread of other terminology, which covered the causes and consequences of the Holodomor (“artificial”, “organized”, “Great Famine”, “hunger strike”), were also established. The political and emotional components of these terms contributed to their faster assimilation in historiography and memorial practices in the West, especially among the Ukrainian Diaspora.

A study of the works of R. Conquest showed not an abstract combination of the words “terror” and “hunger”, but dialectical. He abandoned the terms of interpretation of the Holodomor common in historiography and political science, even the very term of the “Holodomor”, and chose his own. His choice was not a coincidence, but a logical continuation of a systematic study of Soviet state terror in the 1930’s. The political scientist Conquest followed the principles of the theory of totalitarianism, so he wrote the famous book “The Great Terror”, the historian Conquest substantiated and implemented the concept of “terror by famine” in the monograph “Harvest of Sorrow”. We have a complete combination of theory and history.

Keywords: Holodomor, “terror by famine”, historiography, R. Conquest, “Great Terror”, “organized famine”, “artificial famine”

---

* Graduate student of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, Vinnytsia, Ukraine. E-mail: hromadosvita@meta.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

ПОНЯТТЯ «ТЕРОР ГОЛОДОМ» РОБЕРТА КОНКВЕСТА В ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ**Сергій Борзов*****Анотація**

У статті досліджується історичне походження терміну «терор голодом», його синонімічна еволюція, понятійно-категоріальне оформлення і використання Р. Конквестом у висвітленні причинно-наслідкових обставин Голодомору, а також наукове авторство самого терміну. Доведено, що лінгвістично та історично смислове поєднання термінів «терор» і «голод» виникає наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. Їх перші інтерпретатори виокремлювали політичні сталінські репресії (класичний терор) від терору голодом як методу управління суспільством. Зазначене тлумачення зафіксоване у працях М. Міщенко та Д. Соловєя.

Встановлено також обставини поширення іншої термінології, яка висвітлювала причини і наслідки Голодомору («штучний», «організований», «Великий голод», «голодовка»). Розкрито, що політична та емоційна складові зазначених термінів сприяла їх швидшому засвоєнню в історіографії та меморіальних практиках на Заході, особливо серед української діаспори.

Дослідження праць Р. Конквеста показало не абстрактне поєднання ученим слів «терор» і «голод», а діалектичне. Він відмовився від поширених в історіографії і політології термінів тлумачення Голодомору, навіть від самого поняття «Голодомор», обрав власний. Його вибір – не випадковість, а логічне продовження системного дослідження радянського державного терору у 1930-х рр. Зроблено висновки, що політолог Р. Конквест дотримувався принципів теорії тоталітаризму, відтак написав відому книгу «Великий терор», історик Конквест обґрунтував і реалізував поняття «терор голодом» у монографії «Жнива скорботи». Маємо завершене поєднання теорії і історії.

Ключові слова: Голодомор, «терор голодом», історіографія, Р. Конквест, «Великий терор», «організований голод», «штучний голод»

Цитування: Борзов, С. (2023). Поняття «терор голодом» Роберта Конквеста в історіографії Голодомору. Консенсус, (1), 73–82.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/46>

Постановка проблеми. В умовах панування штучного інтелекту і системного впливу на суспільні процеси цифрових технологій особливо значення набувають вербальні символи. В історіографічному просторі подібну функцію виконують так звані «ключові слова». Не ситуативний і абстрактний перелік термінів у науковій статті, а базові поняття, які є теоретичними узагальненнями історичних подій і явищ, а також їх інтелектуального освоєння і представництва. Випадковий термін авторського походження, якщо він не пройшов академічної апробації та прикладного застосування, лишатиметься малопомітним інструментарієм пізнання.

* аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, Україна. E-mail: hromadosvita@meta.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

Концептуально обґрунтоване тлумачення системних явищ, підтримане фаховим середовищем, набуває статусної прописки в історіографії.

Поняття «терор голодом» має власну історію становлення, термінологічну еволюцію, історіографію застосування, критичного сприйняття та професійного визнання.

Історіографія питання. Означена проблема вже довгий час є об'єктом дослідження багатьох науковців, зокрема її розкрили Р.Конквест, Н.Наймарк, С.Кульчицький, М.Міщенко, В.Василенко, В.Марочко, В.Сергійчук¹ та інші. У своїй роботі ми детально аналізуємо їх трактування ключових понять. У необхідності дослідження геноцидів переконаний історик Т.Снайдер², це викликано тим, що увага до будь-якої з окремих переслідуваних груп, навіть у блискучому історичному виконанні, не в змозі пояснити те, що сталося. Досконале знання українського минулого не розкриє причин Голодомору.

Метою дослідження є виявити історичне походження терміну «терор голодом», його синонімічну еволюцію, понятійно-категоріальне оформлення і використання Р.Конквестом у висвітленні причинно-наслідкових обставин Голодомору, а також наукове авторство самого терміну.

Зазвичай походження поняття «терор голодом» пов'язують з іменем відомого американського ученого, політолога та історика Роберта Конквеста. Термін «The Terror-Famine» використано у назві його книги – «Жнива скорботи» («The Harvest of Sorrow»)³. Вона виявилася першим монографічним дослідженням на Заході з історії Голодомору, автором якого був не етнічний українець, а британець. Однак, на нашу думку, не ця обставина надала його книзі статусу бестселера. У її російському

---

¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак; Літ. опрацювання А. Криштальського. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.; Норман Н. Наймарк. Геноциди Сталіна / Переклад з англ. Василя Старка. Київ: Видавничий дім «Києво-могилянська академія», 2011. С. 85; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, Ш.Е. Рікун; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (відповід. ред.), О.Ф. Ботушанська, В. Мотика (Австралія). Одеса–Львів: Видавництво М.П. Коць, 2001. 654 с.; Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 1949. Vol. 5, № 3. P. 219–225; Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 46 с.; Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Видання третє, доповнене. ПП Сергійчук М.І. 2015. 168 с.

² Снайдер Т. Криваві землі: Центрально-східна Європа між Гітлером і Сталіном. *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 26.

³ Conquest Robert. *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1986. 412 p.

перекладі, який було опубліковано у Лондоні 1988 р., збережено оригінальну назву ключового терміну – «терор голодом»⁴.

Українське видання «Жнив скорботи» привнесло редакційні новели, тобто замість авторського поняття «терор-голодом» маємо інше – «Голодомор»⁵. Текстологічний аналіз оригіналу його монографії не виявив терміну «Голодомор» у тепер звичній транскрипції «Holodomor». Він існував у західній політології та історіографії ще до написання книги «Жнив скорботи». Ні авторитетний радянолог, ні професійний політолог, ні фаховий історик Р. Конквест не використав цього терміну, а чомусь обрав «терор голодом». Щось вплинуло на його вибір, навіть попри певний вплив української інтелектуальної громади США та Канади.

Логічно та історично вони близькі, навіть споріднені, але історики та правники-міжнародники не ототожнюють поняття «терор голодом» і «Голодомор»⁶. Навіть професор Стенфордського університету Норман Наймарк, визнаючи за Р. Конквестом авторство терміну «Великий терор»⁷, виокремлював поняття «Голодомор-геноцид» і «терор голодом». Останнє означає намір і спосіб масового фізичного знищення великих соціальних груп людей, а поняття «Голодомор» набуло ознак правової категорії геноциду і меморіально-історичного символу.

З опублікованих архівних документів відомо, що слово «Голодомор» уперше постає у прязькому часописі від 17 серпня 1933 р.⁸ Однак, судячи з бібліографії Голодомору за 1933–1999 рр.⁹, його почали активно використовувати у 1980-х рр. дослідники з української діаспори. Термінологічним «старожилом» є поняття «штучний голод», вербальні витoki якого сягають 1932 р.¹⁰ У 1950–1980-х рр. поширення набуло публіцистичне визначення «Великий голод», яке найчастіше зустрічалося у періодичних виданнях, книгах, брошурах на Заході. Якщо і згадували про терор, то лише у контексті сталінських політичних репресій.

У 1949 р. в українському кварталному виданні, що виходило англійською мовою, була опублікована стаття М. Міщенко. Її не помітили дослідники понятійного

⁴ Конквест Роберт. Жатва скорби. Советская коллективизация и терор голодом / Перевод с англ. Израэля Коэн и Нели Май; под ред. Михаила Хейфеца. Лондон, 1988. 593 с.

⁵ Конквест Роберт. Жнива скорботи...

⁶ Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.; Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні...; Голодомор 1932–1933 років в Україні: навчальний посібник / за ред. С.А. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 376 с.

⁷ Норман Н. Наймарк. Геноциди Сталіна...

⁸ «Ми б'ємо в Великій дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України / Упоряд. Н.М. Маковська (кер.) та інш. К.: Видавництво «Горобець», 2008. С. 43.

⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик...

¹⁰ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с.

апарату голодоморних студій, а назва статті мала ознаки методологічного прориву в історіографії. Ключова фраза цієї публікації «Голод як метод терору» започаткувала системний аналіз причин, обставин та наслідків Голодомору¹¹. Він фактично був першим з дослідників, хто застосував цей концептуальний підхід в історіографії Голодомору. Подібну теоретичну конструкцію використав Д. Соловей у 1952 р., поєднавши «терор та штучний голод»¹². Наприкінці 1950-х рр. з'явилася дефініція «російський терористичний режим» у контексті висвітлення «штучного голоду в Україні» 1932–1933 рр.¹³

Отже, історично-лінгвістично та методологічно поняття «терор голодом» постає наприкінці 1940-х рр., частково засвітившись у відповідній редакції на початку 1950-х рр., але не набрав поширення в історіографії і публіцистичних виданнях. Саме тоді постав юридичний термін «геноцид», але «терор голодом» не став його понятійним аналогом і термінологічним синонімом. Він розчинився серед розмаїття публіцистичних визначень – «голодова катастрофа», «голодове народовбивство», «український голокост», «Великий голод», «Голодомор», які дискретно панували в історіографічному, політологічному і суто меморіальному просторах.

У 1955 р. вийшла друком «Біла книга про чорні справи Кремля», в одному з розділів якого є визначення «запланований голод» (the planned famine)¹⁴. Його автор Петро Долина, для якого «планування і підготовка голоду», «планування голоду», «катастрофічний голод» не викликали сумніву. В іншому місці згаданої книги він дав розгорнуте тлумачення: «винищення українського сільського населення голодом» (of the extermination of the Ukrainian peasant population by means)¹⁵. Зазначене формулювання мало ознаки юридичної оцінки, хоч і вирізнялося від тоді уживаного правового терміну – геноцид.

Поняття «Великий терор», на переконання Н. Наймарка, започаткував Р. Конквест. На початку 1950-х рр. уже існував термін «Великий голод», що етимологічно відповідало визначенню «терор голодом». У 1968 р. учений зосередився на висвітленні причин і наслідків саме сталінського політичного терору, тобто репресивних «чисток». У своїй книзі «Великий терор» учений використав кілька понять – «державний терор», «масовий терор», «сталінський терор», «використання терору», «жертви терору»¹⁶. Його монографія виявилася першим у західній

¹¹ Mischenko M. Hunger as a Method of Terror... P. 219–225.

¹² Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1 / 3 перед. сл. М. Стахова. Нью-Йорк, Детройт, Скрантон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. 88 с.

¹³ Mykulyn A. The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian Review*. 1958. Vol. 5. № 2. P. 10–25.

¹⁴ The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Detroit, 1955. P. 31.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Conquest Robert. The Great Terror...

політології та історіографії спеціальним фаховим дослідженням системи політичного терору в СРСР. Учений використав поняття «сталінський режим», «сталінські репресії», «сталінізм», «сталінський терор» і «чистки». Вони, на нашу думку, вирізняються від поняття «державний терор» і «використання терору». Наприклад, фраза «масовий терор в армії» відповідала значенню терміну «масові репресії». Для самого Конквеста поняття терор означало спосіб утвердження і функціонування радянського політичного режиму¹⁷. У концептуальному тлумаченні державного терору постають не класичні репресії, а усі складові функціонування політичної системи в СРСР. Державний терор сприймався західним політологом як система правління¹⁸.

У монографії «Великий терор» відсутнє поняття «терор голодом», але згадуються причини і наслідки «штучного голоду»¹⁹. Висвітлюючи його обставини, автор книги використав фрази: «До голоду додався терор», «у селі лютував масовий терор», «охоплені голодом райони». Їх смислове поєднання розкриває визначення «використання терору в умовах, подібних до 1931–1933 рр.», але американський учений уникнув тоді лаконічного формулювання – «терор голодом». Світоглядно і професійно він був готовий до цього, а інакше навіщо було цитувати одного з очевидців Голодомору – В. Кравченка, який чув вислів партійного функціонера (певно це був М. Хатаевич): «Потрібен був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйони життів, але колгоспна система тут залишиться. Ми виграли війну»²⁰. Отже, у 1968 р. вивчення «Великого терору» не дозволило Конквесту концептуально оформити сутність поняття «терор голодом», але він став тоді на цей науково-історичний шлях.

Методологічно і світоглядно Конквест лишався прихильником теорії тоталітаризму у дослідженні політичної системи СРСР. Використання ним поняття «терор голодом» не випадковість, а цілком логічне продовження його науково-теоретичних студій, починаючи з 1960-х рр. Завершивши у 1985 р. написання книги «Жнива скорботи», її автор мав вибір у формулюванні повної назви. Він не обрав поширених тоді в західній історіографії визначень «Великий голод», «організований голод», а наполіг на власному тлумаченні. У «Вступі» до англomовного видання учений п'ять разів згадує «терор голодом» і три рази «терор» у контексті подій 1932–1933 рр.²¹ Прикро, але в українському перекладі книги замість терміну «терор-голодом» з'явилося поняття «Голодомор». Наприклад, в оригіналі читаємо «books on the collectivization and the terror-famine», а перекладачі подали в іншій редакції –

¹⁷ Конквест Роберт. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Переклад з англ. Н. Волошинович та З. Корабліної. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. С. 24.

¹⁸ Ibid. С. 748.

¹⁹ Ibid. С. 51.

²⁰ Ibid. С. 53.

²¹ Conquest R. The Harvest of Sorrow... Р. 3–10.

«книг про колективізацію та голодомор»²². Навіть фрази «терор 1929-1933 рр.», «антиселянський терор 1930-1933 рр.» не були тотожними поняттям «Голодомор» і «терор голодом». Довільне тлумачення ключових понять в авторському тексті книги помічене значно раніше. У 1993 р. вийшов чи не перший переклад «Жнив скорботи»²³, у якому були вилучені цілі розділи, а до назви потрапив термін «голодомор» замість «терор-голодом»

Третій розділ книги Конквеста є ключовим у його історіософському тлумаченні поняття і явища «терор голодом». Він мав таку ж назву, а не «Голодомор». Автор показав «терор голодом», тобто дію з наміром позбавлення селян засобів існування з метою фізичного винищення, які загалом відповідали суті поняття «голодомор». Однак, учений не застосував класичного визначення «Holodomor», яке тоді уже набуло певного поширення в історіографії. Він писав про «терор проти селян» (the rural terror) у 1930-1933 рр., який виявився «більш смертоносним» (was more deadly)²⁴. Упорядники українського перекладу дещо спотворили оригінальне речення Конквеста, подавши з доповненнями: «терор у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом упродовж 1930-1933 років був найнещаднішим»²⁵. Надто довільне тлумачення авторського тексту, адже у зазначеному фрагменті тексту відсутні фрази – «artificial hunger» («штучний голод»), а також згадка українських селян.

Авторитетний політолог і радянолог Р. Конквест не розмінював свій інтелектуальний потенціал на десятки і сотні статей. Він опановував наукові проблеми великими формами, тобто індивідуальними монографіями, які виходили майже з однаковою послідовністю – 18 років. У 1968 р. він теоретично започаткував поняття «Великого терору», виділив його історичні види, політичні та ідеологічні особливості, а у 1986 р. зосередився на специфічному прояві державного терору проти мирного населення – «терорі голодом». Можливо обране ним поняття «терор голодом» не було винятковим, адже його історично-лінгвістичну сутність було окреслено ще наприкінці 1940-х рр. М. Міщенком, але коротка назва «терор голодом», висунування у якості самостійного поняття – стало новим для історіографії Голодомору.

Публіцистична складова «Жнива скорботи», ніби буфер пом'якшувала академічне формулювання «радянська колективізація і терор-голодом». Однак, саме поняття «Великого терору» і підготовка книги до друку викликали зауваження опонентів. Чи не першим критиком концепції Конквеста був його колега Роберт Терстон. Його стаття була поміщена на сторінках відомого наукового журналу «Slavic Review»²⁶ одночасно з публікацією Конквеста про тлумачення поняття терор²⁷.

²² Конквест Роберт. Жнива скорботи...

²³ Ibid. С. 23.

²⁴ Conquest R. The Harvest of Sorrow... P. 9.

²⁵ Конквест Роберт. Жнива скорботи... С. 29.

²⁶ Thurston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's Great Terror/ Responce to Arrest, 1935-1939. *Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. P. 213-234.

²⁷ Conquest R. What 's Terror? *Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. P. 234-235.

Критика з боку Терстона не була запереченням концепції Конквеста, але стосувалася соціально-психологічних аспектів терору (відчуття «страху та очікування»), особливо напередодні можливого арешту. Він кілька раз процитував книгу «Великий терор», чомусь згадав подібні праці з Гарвардським проектом з історії радянської соціальної системи. Поняття «масовий терор», на думку Конквеста, стосувалося не лише кількості репресованих, але й впливу на психіку людей, які відчували страх. Говорячи про «теорію тотального страху», Терстон засумнівався у його масштабності, тому що важко дослідити психічний стан мільйонів людей в очікуванні арешту. Якась частина психіки піддавалась страху, інша трансформувалась у звичний емоційний стан.

Для Р. Конквеста пріоритетним були дослідження форм державного терору, механізму здійснення, ідеологічне походження, а не психологія жертв. Особливість концептуального підходу ученого реалізована від обґрунтування конкретних категорій («великий терор», «терор голодом») до теоретичних узагальнень. У 2003 р., тобто через 17 років (його амплітуда великих форм), він опублікував книгу «Роздуми над сплюндрованим сторіччям»²⁸. Вона була підсумком і водночас системним упорядкуванням методологічних засад теорії «терор голодом» і його тлумачення тоталітаризму загалом.

Поняття і явище «тоталітаризм» учений розглядає шляхом порівняння практик комуністичної і націонал-соціалістської ідеологій. Політологічні концепції, навіть найдосконаліші, неспроможні описати з усією вичерпністю функціонування системи влади. Конквест вважав, що термін «тоталітарний» набагато адекватніше стосується дійсності порівняно з визначенням «тоталітаризм»²⁹. Він не заперечував дефініції «тоталітарні партії», навіть використовував поняття «більшовицька тоталітарна партія». Тотальність її впливу на суспільство шляхом нав'язування єдиної і неподільної ідеології не знала меж, а функціонування політичної цензури стало нормою. За таких обставин виникла «унітарна ідеологія», тобто своєрідний «груповий розум», особливість якого полягала у послідовному і неухильному нав'язуванні більшості волі меншості. Політична група захопила владу у 1917 р., утримала її, а згодом державна машина взяла у «доктринальний полон суспільство». Громадські самодіяльні організації були заборонені, або ж переслідувались владою, тому постала «тоталітарна держава». Вона повністю контролювала суспільство, відтак теорія і практика тоталітаризму в СРСР означала «крайність ідеологічного суб'єктивізму»³⁰. Учений називає приклад цієї трагічної крайності – «всесоюзний терор» (колективізація, голод, депортації). «Повномасштабний терор» проти селян, розпочатий Сталіним у 1929 р., був жахливим «ідеологічним божевіллям». Він перекинувся на інші соціально-професійні групи. Ученому було складно пояснити «мету терору», тому що «моральна і духовна потворність терору» не піддається

²⁸ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / переклад з англ. О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 371 с.

²⁹ Ibid. С. 99.

³⁰ Ibid. С. 10.

розумінню. Вона залежить від волі однієї людини та вигаданої нею аморальної і злочинної ідеї соціальної рівності – історичного консенсусу бідності і безглуздої жертвості.

Роздуми ученого стосовно техніки терору, його морально-психологічного впливу на жертв, особливо дітей, методи планування, статистично-демографічні наслідки – далеко неповний перелік його складових. Конквест опирався на свої праці, опубліковані раніше, а висновки ученого – чудовий підсумок наполегливої інтелектуальної діяльності упродовж всього його життя.

Висновки. Опираючись на фактологічний і текстологічний аналіз праць Р. Конквеста, враховуючи також загальний історіографічний дискурс проблем Голодомору, маємо визнати особливий внесок американського ученого до методології проблеми. Віддаючи йому пальму першості стосовно формулювання самого поняття «терор голодом», яке він викарбував у назві його книги «Жнива скорботи», необхідно зазначити оригінальність фрази М. Міщенка «голод як метод терору і правління» від 1949 р. Вони вирізнялися лаконічністю формулювань, глибиною застосування, історіографічного поширення і визнання, але є близькими за походженням і сутнісними ознаками. Американський політолог та історик Конквест виявився більш наполегливим і послідовним, обстоюючи своє теоретично-концептуальне дітище, адже протягом півстоліття дотримувався власної методології дослідження Голодомору. Він непохитно стояв на власних наукових позиціях, не заперечуючи інших тлумачень («Голодомор», «геноцид»), теоретично збагачуючи конкретні поняття «Великий терор», «терор голодом», «тоталітаризм» тощо. Історично «терор голодом» стосується подій 1932–1933 рр., але він вирізняється від форм класично терору проти селян (розкуркулення, депортації, репресії). Поняття і явище «терор голодом», яким їх бачив Конквест, означало засіб свідомого фізичного винищення селян, тому не випадково застосовував допоміжний термін «використання терору». Учений обрав термін «терор голодом» свідомо, не використав поширені у той час формулювання (Великий голод», «Голодомор», «організований голод», тому у його історіософській концепції «Terror-Famine» і «Holodomor» вони відрізняють за змістовим наповненням, за наявністю геноцидних ознак.

REFERENCES

- Conquest, R. (1986). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan.
- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Conquest, R. (1986). What's Terror? *Slavic Review*, 45 (2), 234-235.
- Enzyklopedija Holodomoru (2018). *Enzyklopedija Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
- Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr. (2001). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr. Bibliohraphichnyj pokashchuk* [Holodomor in Ukraine 1932–1933. Bibliographic index]. Odesa–Lviv: Vyd. M.P.Koz' [in Ukrainian].

- Kost, S.A. (Ed.). (2012). Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini [Holodomor in Ukraine 1932–1933]. Lviv: LNU imeni I. Franka [in Ukrainian].
- Kosyz'kyj, A. (2012). Genocyd ta polityka masovoho vynyshchennja cyvil'noho naselennja u XX st.: prychny, osoblyvosti, naslidky [Genocide and the policy of mass extermination of the civilian population in the 20th century. (causes, features, consequences)]. Kyiv: «Litopys» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (1988). Zhatva skorby. Sovetskaja kolektyvysazyja i terror holodom [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and famine]. London [in Russian].
- Konkvest, R. (1993). Shnyva skorboty. Radjans'ka kolektyvisazija i holodomor. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2003). Rozdumy nad spliundrovanyym storichchjam. Kyiv: Vyd. Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2007). Zhnyva skorboty. Radjans'ka kolektyvisazija i holodomor [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and famine]. Lutsk: VMA «Teren» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2009). Velykyj terror. Stalins'ki chystky trydzjatykh rokov. Luz'k: VMA «Teren» [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2014). Terytorii Holodomoru 1932–1933 pp. [Holodomor territory 1932–1933 pp.]. Kyiv [in Ukrainian].
- Mischenko, M. (1949). Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*, 5 (3), 219–225.
- «My bjemo u Velykyj dzvin...» (2008). Holodomor 1932 –1933 rokov ochyma ukrains'koi diaspory. Dokumenty s fondiv ZDAVO Ukrainy. Kyiv: Vyd. «Horobez» [in Ukrainian].
- Mykulyn, A. (1958). The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian review*, 5 (2), 10–25.
- Serhijchuk, V. (2015). Holodomor 1932–1933 rokov iak henotsyd ukrainstva [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Kyiv: PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
- Snajder, T. (2012). Kryvavi zemli: Tsentralno-skhidna Yevropa mizh Hitlerom i Stalinom [Bloody Lands: Central and Eastern Europe between Hitler and Stalin]. *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu vijnu: Zbirnyk naukovykh statej ta vystupiv ukrainskykh i zarubizhnykh istorykiv*. Lviv: ZUKTs. P. 26 [in Ukrainian].
- Solovej, D. (1952). Stezhkamy na Holhotu: Vynyshchenja v Ukraini mil'ioniv liudej terorom ta shtuchnym holodom v 1929–1933 rokakh [Paths to Calvary: Extermination of millions of people in Ukraine by terror and artificial famine in 1929–1933]. New York–Detroit–Skrenton: UVHA [in Ukrainian].
- Pidhainy, Semen O. (1955). The Black Deeds of the Kremlin a White Book. Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Detroit: Globe Press.
- Thurston, W. Robert. (1986). Fear and Belief in the USSR's "Great Terror": Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*, 45 (2), 213–234.
- Vasylenko, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rokov jak zlochyn genocydu: pravova ozinka [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide]. Kyiv: Vyd. imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].